

СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Порівняння онімів та апелятивів, виявлення подібного й відмінного в цих шарах лексики, а також специфічного ономастичного на різних рівнях мови — фонетичному, морфологічному, словотвірному, лексико-семантичному та синтаксичному — дає багатий матеріал для лінгвістичних студій [2:69]. На думку О. В. Суперанської, наявний єдиний фонологічний і морфологічний лад мови, основа якого формується загальними назвами, а власні назви, наскільки це можливо, підпорядковуються йому [9:205]. Апелятивна ж словотвірна модель хронологічно переує ономастичній з аналогічним формантом, а регулярні моделі власних назв часто утворюються за допомогою тих самих словотвірних засобів, що й апелятиви з модифікаційним значенням здрібності, належності, походження, фемінативності [13:56]. Тому антропоніми варто розглядати в тісному зв'язку із загальновоживаною лексикою, хоч слід зважати й на те, що онімні лексеми – це вторинні найменування, і підхід до їх аналізу має бути дещо іншим, ніж до аналізу апелятивів.

Структурно-словотвірна характеристика прізвищ була предметом дослідження багатьох ономастів (Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Л. О. Кравченко, Т. Д. Космакова, С. Е. Панцьо, Г. Д. Панчук, Ю. К. Редько, П. П. Чучка, С. В. Шеремета та ін). Проте у працях вчені нерідко змішують принципи словотвірного аналізу антропооснов із принципами морфологічного аналізу, не розмежовують суфікси прізвищеві й суфікси непрізвищеві, визначають різну кількість актуальних способів творення прізвищ. Невирішеною залишається проблема визначення автохтонності словотвірних прізвищевих типів, їх територіального поширення, актуальних способів творення тощо.

Сьогодні немає єдиної думки щодо кількості способів утворення слов'янських прізвищ. Так, П. П. Чучка зазначає, що всі прізвища утворилися семантичним способом з індивідуальних чи родинних прізвиськ [12:415]. В ономастичній літературі наявні також інші позиції, згідно з якими мовознавці виокремлюють дві

групи прізвищ: первинні та вторинні (М. В. Бірило, С. Роспанд та ін.). До первинних уналежнено прізвища семантичного способу творення (*Школяр, Кулак*), до вторинних — прізвища, утворені за допомогою спеціальних антропонімічних суфіксів (*Степан+чук, Баб+еня*). Проте цей поділ не є вичерпним, оскільки складні прізвища та прізвища-прикметники (*Білий, Рідкокаша*) не належать, на думку цих же учених, ні до первинних, ні до вторинних, формуючи окрему групу. Інші дослідники, зокрема Л. Л. Гумецька, І. І. Ковалик, З. Г. Ніколаєнко, А. М. Поповський, Ю. К. Редько, аналізують будову прізвищ з огляду на структурні способи їх творення. Найбільше уваги цьому аспекту приділив Ю. К. Редько, який нарідно проаналізував словотвір прізвищ іменникового і прикметникового зразка. Серед прізвищ-іменників учений виокремлює чотири основні способи творення, а саме семантичний, морфологічний, регресивний і синтаксико-морфологічний. Крім того, дослідник, поєднуючи словотвірний аналіз прізвищ із морфологічним, пропонує окремо розглядати антропооснови, утворені від дієслівних форм, прислівників, службових слів, вигуків, а також прізвища іншомовного походження [10:96]. Прізвища ж прикметникового типу, по суті, залишилися поза будь-яким аналізом. На думку В. Д. Познанської, невиправданим є і виокремлення префіксального і префіксально-суфіксального словотвору [6:12]. Дослідниця вважає, що приклади, наведені Ю. К. Редьком, є наслідком або семантичного (*Вихованець < вихованець, Невмивака < невмивака*), або морфологічного словотвору (*Безпалько < Без+палько, Безручко < Без+ручко*) [10:168-170]. Непереконливим, на погляд В. Д. Познанської, П. П. Чучки та ін., є й твердження Ю. К. Редька, за яким українським прізвищам властивий регресивний спосіб творення [6:12;12:411]. Серед прикладів, якими цей учений ілюструє свою думку, є й регресивні утворення (наприклад, *Заїка, Квич, Прийма, Строй* та ін.), але усічення в цих словах, зазначає П. П. Чучка, відбувалося на етапі творення відповідних апелятивів та особових імен, а не в момент творення цих прізвищ. Тому наведені приклади слід вважати утвореннями семантичного способу [12:410]. На думку П. П. Чучки, творення прізвищ за допомогою цього способу можливе, але якщо воно й наявне, то цих прізвищ, по-перше, дуже мало, а, по-друге, їх належність саме до

цього типу творення вимагає спеціального доведення. Дослідник вважає, що регресивним способом утворені інші прізвища на зразок *Бурч*, *Кирч*, *Станч* тощо. До цієї думки спонукає наявність таких суфіксальних прізвищ, як *Бурча*, *Кирча*, *Станча* тощо. Але й це, зазначає П. П. Чучка, також лише припущення, яке вимагає аргументованого обґрунтування [12:411].

Наведені зауваження стосуються й інших досліджень з української антропонімії. У деяких працях класифікація Ю. К. Редька знає незначних змін і уточнень. Так, у кандидатській дисертації О. Д. Неділько, присвяченій історичній антропонімії північного Лівобережжя України, наведено розмежування прізвищ, утворених синтаксико-морфологічним і синтаксичним способами [4:21]. І. Д. Сухомлин, дослідивши полтавські антропооснови XVII ст., відзначив, що вони утворені від усіх типів словотвору — морфологічного, словоскладання, безафіксного [11:17]. Отже, кожен із дослідників пропонує свою класифікацію, репрезентуючи власне розуміння дериваційної структури прізвищ. Проте недоліки цих класифікацій зумовлені неоднаковою кваліфікацією ономастичних термінів і процесів, суб'єктивним підходом до класифікації онімної й апелятивної лексики, що відповідно вимагає їх удосконалення [5:84].

Метою ж словотвірного аналізу прізвищ є насамперед визначення способу, в який ці лексеми перетворилися на спадкові назви [12:402]. Саме цей вид аналізу (а не етимологічний, не морфемний) є актуальним у нашому дослідженні, що зумовлено необхідністю реконструкції допрізвищевої семантики слів до переходу їх у прізвища, спостереженням за етапами нарощування морфем від простого апелятива до сучасного багатоморфемного прізвища тощо.

Об'єктом нашого дослідження є сучасні українські прізвища північної Донеччини (зафіксовано понад 10000 прізвищ у 143 населених пунктах північних районів Донеччини). Метою роботи є ретельна словотвірно-структурна характеристика територіально локалізованих (північні райони Донеччини) сучасних українських прізвищ. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: здійснити структурно-словотвірний аналіз антропооснов північної Донеччини; описати актуальні способи творення аналізова-

них антропооснов; визначити найтипівіші на досліджуваній території словотвірні моделі прізвищ.

У нашому дослідженні за основу приймаємо словотвірну класифікацію прізвищ, запропоновану професором П. П. Чучкою. Учений виокремлює три способи словотвору прізвищ: морфологічний, семантичний та синтаксичний. Зазначена класифікаційна схема стала загальноприйнятною, оскільки враховує особливості словотвірної структури прізвищ (на відміну від словотвору апелятивів), твірні основи яких завжди мотивовані, хоч в антропоосновах така вмотивованість є гіпотетичною (наприклад, невідомо, у який спосіб виникло прізвище *Ковальчик* (1) < Коваль + чик або ковальчик “змен. від коваль” [8:II,260]) [7:121]. Оскільки в нашій картотечі відсутні антропоніми, утворені синтаксичним способом, тобто шляхом зрощення декількох лексичних (антропонімних) елементів із повною чи частковою лексикалізацією (більшість прізвищ-комполітів мають відповідники серед загальних назв, тому їх слід вважати утвореннями семантичного способу), то всі прізвища північної Донеччини аналізуємо за двома способами словотвору – неморфологічним (зміна функції базової назви без зміни її структури, за класифікацією П. П. Чучки — семантичний) та морфологічним (зміна функції базової назви одночасно зі зміною її структури). Певну частину прізвищ, з огляду на труднощі встановлення словотвірних відношень, кваліфікуватимемо як найменування з подвійною словотвірною мотивацією.

У межах морфологічного способу виокремлюємо суфіксацію як один із найактуальніших засобів творення слов'янської антропонімії (В. О. Горпинич, В. Д. Познанська, П. П. Чучка). До таких прізвищ уналежнюємо лише ті суфіксальні назви, що не фіксуються в лексикографічних джерелах. Їх загальна кількість у нашій картотечі — 6429, що становить 56 % від загальної кількості фактичного матеріалу (пор.: в антропоніміконі Опілля прізвища суфіксальної деривації становлять лише 25 %). Для систематизації всі суфікси за семантичною ознакою розподіляємо на посесивні (-ов/-ев, -ів, -ин/-ін), патронімічні (-енк-о, -ич, -ович/-евич) та поліфункціональні (-к-о, -ук/-'ук, -чук, -ик/-ік, -чик, -ак /-'ак, -чак, -ець, -ій, -ан, -ун, -ай, -ей), що уможливорює врахування функціо-

нального навантаження формантів і дає змогу встановити причини появи прізвищ. Найчастотнішими прізвищами, утвореними суфіксальним способом, є антропооснови з посесивними формантами (3126 прізвищ), непродуктивними — з поліфункціональними (1972 прізвища) та патронімічними формантами (1331 прізвище), що не збігається, наприклад, з відповідними результатами у Лубенському регіоні, де переважають поліфункціональні суфікси (26 %), а посесивні — не продуктивні (8,84 %).

Аналіз словотвірної структури прізвищ північної Донеччини виявив, що найактивнішим прізвищевим формантом є суфікс -ов/-ев, -ів із семантикою посесивності (2276 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 19,8 %), що також істотно відрізняється від словотвірних домінант, зафіксованих на Лубенщині (найчастотніший формант -енк-о), Закарпатті (найчастотніший формант -ак/-'ак, -чак), Опіллі (найчастотніший формант -ак), північній Тернопільщині (найчастотніші форманти -ук, -ів), південно-східній Україні (найчастотніші форманти -енк-о, -к-о, -ук/-'ук, -чук) тощо. Відзначимо, що для досліджуваного антропонімікону є характерним усталений суфіксальний комплекс -ов/-ев (2226 прізвищ): *Брехунов, Паламарев*. Спостерігається також додавання цих суфіксів до українських прізвищ, у складі яких уже наявні патронімічні форманти -енк-о, -к-о, -ич тощо: *Барченков, Синьков, Фомичов*. Такі антропооснови ілюструють збережені йменування для третього покоління, коли назви на -енк-о поширювалися іншими формантами, наприклад -ов: *Степаненков*, тобто *Степан* — його син *Степаненко*, його онук *Степаненков*. Варіативним формантом -ів (*Вовків, Моргунів, Якубів*), який є діалектною рисою західних регіонів України, оформлено лише 50 прізвищ.

У межах поліфункціональних та патронімічних відповідно домінують форманти -ук/-ук, -чук (5 %) та -енк-о (9 %): *Атаманчук, Данилюк, Писаренко*. Незначною продуктивністю характеризуються суфікси -ач (0,2 %), -аш (0,2 %), -ей (0,2 %), -уш (0,1 %) та ович/-евич (1,4 %), -ич (1,4 %), що почасти збігається з результатами досліджень інших регіональних антропосистем (зокрема Лубенщини та північної Тернопільщини). Узагальнені результати щодо продуктивності кожного словотвірного форманта наведено в таблиці 1.

**Продуктивність формантів у прізвищах північної Донеччини,
утворених морфологічним способом**

Фор- мант	Твірні лексеми						Ра- зом	%
	Особові імена				Апе- ля- тиви	То- по- німи		
	Християнські		Слов'янські автохтонні					
	Чоло- вічі	Жі- ночі	Ком- позити	Відком- позитні				
-ов/-ев, -ів	1072	23	13	37	1106	25	2276	19,8
-енк-о	310	16	7	10	645	12	1000	9
-ин/-ін	309	17	11	15	473	25	850	7,4
-ук/-'ук, -чук	213	11	10	17	289	10	550	5
-ськ-ий/ -зьк-ий/ -цьк-ий	95	7	4	8	244	-	358	3,1
-к-о	40	5	5	8	238	4	300	2,6
-ак/-'ак, -чак	57	6	4	10	114	6	197	1,7
-ович/ -евич	67	3	8	13	65	10	166	1,4
-ич	50	4	5	15	82	9	165	1,4
-ець	30	3	-	-	62	-	95	0,8
-ик/-'ік, -чик	13	2	-	6	55	4	80	0,6
-ій	11	8	-	3	45	1	68	0,5
-а/-'а	19	4	-	3	41	-	67	0,5
-ай	10	3	-	4	40	-	57	0,4
-ун	11	-	-	3	35	-	49	0,4
-ан	15	-	-	4	30	-	49	0,4
-ач	14	-	-	2	25	-	31	0,2
-аш	12	-	-	2	16	-	30	0,2
-ей	5	1	-	-	20	-	26	0,2
-уш	4	-	-	1	10	-	15	0,1

Поширеним в українській мові є неморфологічний спосіб творення, який полягає у виникненні слів шляхом появи нових лексичних значень, зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово або переходу слів чи словоформ з однієї частини мови до

іншої. Проте в межах словотвору прізвищ продуктивні лише деякі різновиди неморфологічного способу, зокрема лексико-семантичний, що зумовлено специфікою деривації антропооснов. Особливістю таких прізвищ є те, що вони сформувалися без допомоги спеціальних формантів. Останні, якщо вони наявні у складі антропоніма, входять до структури прізвищ не як твірні елементи, а як сегмент твірної основи. Загальна кількість зазначених прізвищевих моделей у нашій картотеці — 5071, що становить 44 % від усього аналізованого матеріалу. Основою для їх появи послуговували особові імена, топоніми та апелјативи (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Продуктивність прізвищ, утворених лексико-семантичним способом

		Твірні основи	Кількість прізвищ	% від загальної кількості	
Антропонімічні субстантиви	Особові імена	Повні	200	2	
		Усічено-суфіксальні	120	1,04	
		Усічені	78	0,6	
		Суфіксальні	800	6,9	
	Топоніми	Похідні	67	0,5	
		Непохідні	28	0,2	
	Апелјативи	Непохідні	Жіночий рід	310	2,6
			Чоловічий рід	354	3,07
			Середній рід	15	0,1
			Спільний рід	5	0,04
Похідні		Ускладнені суфіксами	1200	10,4	
		Ускладнені префіксами	20	0,17	
		Композити	224	2	
		Непохідні	156	1,7	
Антропонімічні ад'єктиви		Похідні	Ускладнені суфіксами	1392	12,07
			Ускладнені префіксами	10	0,08
	Ускладнені префіксами і суфіксами		72	0,6	
			Складні	20	0,1

В антропонімії північної Донеччини прізвища, тотожні іменам, надзвичайно частотні (1198 одиниць; 10,5 %) і різноманітні за структурою, оскільки їх будова може співвідноситися із суфіксальними, повними, усічено-суфіксальними та усіченими антропонімічними варіантами.

Привертає увагу розмаїття прізвищ, ідентичних суфіксальним іменам (800 прізвищ; 6,9 %). Зафіксовано близько 70 суфіксів, що використовувалися для збагачення репертуару імен, переважно чоловічих християнських. Продуктивними виявилися суфікси -к-о (275 прізвищ), -ик (89 прізвищ), -ець (62 прізвища), -ак/-'ак (60 прізвищ), -ок (31 прізвище), -ан (27 прізвищ), -ух-а/-'ух-а (26 прізвищ): *Гришко, Картик, Іванець, Петрак, Романяк, Семенок, Лукан, Павлуха, Євтюха*. Причини їх частотності, на думку С. М. Медвідь-Пахомової, слід шукати в соціо- та психолінгвістичних факторах: антропонімічних уподобаннях, ступені індивідуалізації імені тощо. Неактуальними у місцевому антропоніміконі є поодинокі прізвища з поліморфемними формантами -унь-к-о, -ут-к-о, -еч-к-о, -оч-к-о, -еш-к-о, -онь-к-о (*Андрушко, Марочко, Мисечко, Пашутко*). В. Д. Познанська вважає, що їх нечисленність пов'язана з тим, що ці імена, виражаючи високий ступінь пестливості, використовувалися переважно в сімейному колі й лише у випадках виходу їх за родинні межі могли перетворюватися на прізвиська, а згодом на прізвища.

Більшість повних імен, наявних в антропоосновах, відповідають не лише маловідомим, рідковживаним варіантам, але й поширеним іменам (200 прізвищ; 2 %). Домінують в основах прізвищ імена, що відповідають нормам літературної мови (*Микита, Сидір*), проте спостерігається і їх варіативність, зумовлена впливом місцевих говірок, розмовної мови, традицій називання, що склалися в тому чи іншому колективі: *Ігнат і Гнат, Сопрун і Супрун, Фома і Тома* тощо.

Дослідження прізвищ, утворених від усічено-суфіксальних імен, виявило низький рівень частотності таких антропонімів на території північної Донеччини (120 прізвищ; 1,04 %), що пояснюємо непродуктивністю відповідних моделей у період формування прізвищ. Реконструкція походження й первісного значення прізвищ засвідчила, що поширеними іменами серед таких антропооснов

були варіанти, оформлені суфіксами -ко, -ц/-ць, -х, -хно (*Грих, Михно, Стаць, Тишко*).

З'ясовано також, що іменам в основі аналізованих прізвищ при-таманне усічення будь-якої частини імені (78 прізвищ; 0,6 %): *Бакум < Абакум, Федь < Федір, Олень < Олександр, Хар < Захар* чи *Харитон*, проте переважають прізвища, співвідносні з іменами, у яких відбулося усічення кінцевої частини, іноді до початкового складу (*Мих, Федь*), що спричинено високим ступенем антропонімізації цих імен у минулому.

В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано 95 прізвищ, утворених лексико-семантичним способом від топонімів. Такі антропооснови можуть бути ідентичні і непохідним топонімам-іменникам (28 прізвищ; 0,2 %): *Бахмут, Корсун*, і похідним топонімам-іменникам (67 прізвищ; 0,5 %): *П'ятихатка, Чорнобиль*. Перевага похідних форм зумовлена вищим ступенем їх індивідуалізації в період формування прізвищ, а також поширенням в українській мові ускладнених лексем.

Прізвища, утворені шляхом ономації апелятивної лексики, займають в антропонімії північної Донеччини значне місце (5071 прізвище; 44 % від загальної кількості фактичного матеріалу). За морфологічними ознаками мотивуючих основ прізвища співвідносяться з різними частинами мови: іменниками, прикметниками, дієсловами, дієприкметниками, прислівниками, частками, вигуками, звуконаслідувальними словами, проте найчастотнішими є ономацізовані іменникові антропооснови. Їх зафіксовано 2128, або 18,3 % від усього лексичного масиву (пор.: в антропоніміконі Опілля переважають відприкметникові прізвищеві найменування). До мікросистеми прізвищ переходили прості іменникові лексеми — похідні (1220 прізвищ): *Безручко, Крапивка, Торохтій* та непохідні (684 прізвища): *Буряк, Лихо, Шило*, а також складні апелятивні номени (224 прізвища): *Гріховод, Дериземля, Завалитч* тощо.

В антропоніміконі північної Донеччини незначною за кількістю є група прізвищ, тотожних якісним і відносним прикметникам (1619 прізвищ) та дієприкметникам (31 прізвище): *Задонський, Кривий, Невінчаний, Пошитий*. Інші частини мови, наявні в антропоосновах, також характеризуються низьким ступенем антропонімізації (21 прізвище): *Гинь, Нетреба, Нехай, Ойстрах* та ін.

Певну частину прізвищ, з огляду на труднощі встановлення словотвірних відношень, кваліфікуємо як найменування з подвійною словотвірною мотивацією. Л. О. Кравченко зазначає, що словотвірна неоднозначність цих прізвищ зумовлена полісемією, а іноді й функціонально невизначеністю певних суфіксів (напр. — к-о, -ик, -ець: *Климко* < *Климко* або < *Клим*, *Грицик* < *Грицик* або < *Гриць*) [2]. Відповідно такі прізвища можна вважати утвореннями і морфологічного, і неморфологічного способу.

Отже, дослідження словотвірних процесів у прізвищевих моделях зазначеного регіону виявило два основні способи творення прізвищ північної Донеччини: морфологічний і неморфологічний, або лексико-семантичний, а також з огляду на дериваційну неоднозначність прізвищевих моделей, певну частину прізвищ із подвійною словотвірною мотивацією. Спостереження показали, що серед прізвищ, утворених морфологічним способом, домінують моделі, оформлені посесивними суфіксальними елементами. У межах неморфологічного способу творення прізвищ (лексико-семантичний різновид) переважають трансономатизовані моделі відіменного типу, ідентичні суфіксальним утворенням. Серед прізвищевих комплексів, які виникли шляхом ономатизації апелятивів, продуктивними є антропонімічні субстантиви та антропонімічні ад'єктиви (відповідно 2128 та 1650), що відбиває загальну тенденцію до субстантивованої номінації особи.

1. Бучко А. Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986.

2. Кравченко Л. О. Словотвір Лубенщини // Мовознавство. — 2004. — № 1.

3. Медвідь-Пахомова С. М. Про антропонімічну моду // Записки з ономастики. — Одеса: Астропринт, 1999. — Вип. 2.

4. Недилько О. Д. Антропонимия Северной части Левобережной Украины (второй половины XVII — первой половины XVIII вв.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1969.

5. Панчук Г. Д. Антропонимія Опілля: Дис.... канд. філол. наук. — Тернопіль, 1999.

6. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. — Харьков, 1983.

7. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: Дис.... канд. филол. наук. — Харьков, 1983.

8. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. — К., 1907 — 1909.
9. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. — М., 1969.
10. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвиська. — К., 1966.
11. Сухомлын И. Д. Основы Полтавской ономастики (по материалам Полтавских актовых книг XVII века): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Харьков, 1964.
12. Чучка П. П. Антропонимия Закарпатья: Дисс. ... д-ра филол. наук. — К., 1969.
13. Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мові // Мовознавство. — 1984. — № 6.
14. Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2002.